

Н.О. Горін

ТЕХНОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДОБИ РАННЬОІНДУСТРІАЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Розглянуто науково-теоретичні підходи щодо доцільності запозичення зарубіжних технологічних досягнень і підприємницького досвіду та їхньої адаптації до вітчизняних умов для проведення прискореної індустріалізації. Проаналізовано внесок окремих дослідників у розкриття суперечливого характеру взаємозв'язку технологічних змін та економічного розвитку.

Ключові слова: теорія економічного розвитку, ранньоіндустріальні перетворення, українська економічна думка, техніка, технології, модернізація економіки.

Постановка проблеми. Питання ролі техніки та прогресивних технологій у забезпеченні розвитку господарства та зростанні народного добробуту є одним із ключових у сучасній господарській практиці та економічній теорії. Його постановка та розроблення ведуть свою історію з XIX ст., коли в Україні відбувались промислові зрушення та ринкові реформи. В наукових та урядових колах велась широка дискусія щодо шляхів забезпечення масштабних технологічних і структурних перетворень вітчизняного господарства. Низький рівень внутрішніх інвестицій та технологічна відсталість активізували пошук екзогенних чинників економічного зростання. Дослідження тогочасної наукової полеміки в контексті сучасних українських реалій має науковий та прикладний інтерес з огляду на історичний характер та схожість соціально-економічних викликів у процесі модернізації національного господарства.

© Н.О. Горін, 2013

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній літературі проблеми техніко-економічного розвитку та процесу еволюції технологічних укладів досліджувались в працях Ю. Бажала, В. Гейця, С. Глазьева, С. Єрохіна, Б. Кузика, Л. Федулової та Ю. Яковця. Теоретичні аспекти індустріальних та ринкових перетворень другої половини XIX – початку XX ст. висвітлені у працях В. Гринчуцького, О. Кудласевич, Л. Корнійчук, П. Леоненка, Е. Лортікяна, В. Небрат, Н. Супрун, В. Феценко, М. Уперенка. Вони стали основою аналізу індустріальних перетворень вітчизняного господарства на різних етапах його розвитку. Водночас у вітчизняній економічній історії та теорії наукова дискусія ранньоіндустріальної доби щодо впливу технологічних факторів на економічний розвиток мало досліджена, а тому потребує більш детального аналізу.

Метою статті є історико-теоретичний аналіз процесу формування концепції економічного розвитку та узагальнення теоретичного дискурсу доби ранньоіндустріальних перетворень вітчизняного господарства щодо технологічних чинників економічного зростання, ролі держави та міжнародного співробітництва у забезпеченні їхньої активізації.

Виклад основного матеріалу. Активний розвиток індустрії в країнах Заходу, що спостерігався протягом другої половини XVIII ст. активізував теоретичне розроблення питань переходу від натурального до ринкового господарства на основі розбудови великої промисловості й у вітчизняній науковій думці. Так, ще в першій половині XIX ст. свої прогресивні погляди з цього приводу висловлював ідеолог форсованого розвитку промисловості на новій технічній базі В. Каразін. Він закликав будувати промисловість на основі нової техніки та вдосконалених знарядь виробництва. Вчений вважав нераціональним та неприпустимим однобічний розвиток виробництва в окремих регіонах країни або створення в одних районах добувної промисловості, а в інших обробної, звертав увагу на нерентабельність з точки зору інтересів держави в цілому такого товарообігу, при якому сировину вивозили до російських міст, а звідти імпортували готову продукцію.

В. Каразін був прихильником активного державного втручання у економіку, що мало забезпечити розвиток індустрії. Однак розуміючи, що внутрішніх ресурсів для заснування нових підприємств замало, він вважав за можливе та необхідне залучати до цієї справи зарубіжних підприємців. В. Каразін запевняв, що в гонитві за одержанням більших прибутків «іноземні багатії, переселившись до нас у великій кількості, перенесуть заодно свою промисловість та організаційний досвід» [11, с. 34]. Разом з тим вчений пропонував також конкретні способи створення внутрішніх умов для розвитку промисловості з метою забезпечення економічної незалежності. Першим заходом мала бути стабілізація фінансової системи та підвищення курсу рубля. Однією з реформ, запропонованих В. Каразіним, була приватизація усіх казенних земель, що мало позитивно вплинути на промисловість. Це був проект створення так званого «надзвичайного державного капіталу», який, «перебуваючи в руках уряду, буде в готовності для пожвавлення промисловості» [11, с. 33]. Вчений запропонував не лише прогресивну програму активного розвитку індустрії із застосуванням передових технологій, але й запропонував різні механізми її практичної реалізації. Однак царський уряд, захищаючи непорушність устоїв феодалізму, не втілював у життя цей проект.

Перші дослідження, присвячені капіталістичному розвитку Півдня імперії з'явилися у 60–80-х роках ХІХ ст. У працях М. Авдакова, В. Добролюбова, В. Іславіна, П. Македонського, Г. Ростовцева, Л. Семечкіна вперше було поставлене питання про шляхи розвитку району, про державну підтримку цього процесу та перспективи залучення закордонних компаній. Серед найбільш цікавих робіт, що дають нам фактологічну характеристику розвитку Донецько-Придніпровського промислового району під впливом західних інвестицій варто виділити праці С. Анського, А. Вольського, Л. Воронова, А. Вишнеградського, В. Зіва, А. Матвєєва, Є. Рагозіна, Є. Таскіна, І. Тіме, Ф. Фертнера та П. Фоміна. У 90-х роках ХІХ ст. на сторінках преси розгорнулася жвава дискусія між прихильниками і супротивниками залучення іноземного підприємницького досві-

---

ду, техніки, технологій та фінансових ресурсів. У працях того часу висвітлювалися умови і час виникнення підприємств, вплив залізничного будівництва на розвиток важкої промисловості, взаємодія гірничозаводської промисловості та залізниць, наводилися статистичні показники продуктивності рудників і заводів на основі використання нових машин та устаткування, робилася спроба проаналізувати ефективність різних форм міжнародної економічної співпраці та вплив кожної з них на розвиток виробництва.

Упровадження прогресивних технологій та новітніх форм господарської діяльності у власну соціально-економічну практику з урахуванням особливостей національного середовища було ключем до ефективного та поступального розвитку країни. Процес економічного співробітництва із країнами Заходу в другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. не можна описувати за допомогою моделі конвергенції (яка передбачає взаємне зближення двох взаємодіючих сторін). У цьому випадку домінували односпрямовані відносини в системі донор – акцептор. Ідеологом такого типу міжнародного економічного співробітництва для прискорення розвитку промисловості виступив С. Вітте. Його програма передбачала досягнення активного торгового балансу, зміцнення кредитної системи та сталого грошового обігу, досягнення незалежності від іноземних виробів і збільшення збуту власної сировини шляхом розширення внутрішнього ринку. Основою цієї системи мав стати індустріальний розвиток, а інструментом реалізації – митний протекціонізм. Важливе місце С. Вітте надавав зовнішнім джерелам фінансування, а завданням держави було залучати їх у формі, найбільш прийнятній для національної економіки. Варто зауважити, що головною метою програми було створення потужної, модерної, добре оснащеної технічними засобами промисловості, здатної задовольнити внутрішній попит і витримати конкуренцію з боку іноземних підприємств як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

У 1890-х роках за сприяння міністра фінансів С. Вітте була розпочата розробка офіційної теорії ефективного міжна-

---

родного економічного співробітництва. Її здійснював член комітету міністерства фінансів Б. Брандт. Результатом його досліджень стала трьохтомна праця «Иностранные капиталы и их влияние на экономическое развитие страны», в якій автор зазначав, що «приплив іноземних капіталів надзвичайно сприятливий для народного господарства, бо з його допомогою створюється національне виробництво, здешевлюються продукти, знищуються негативні сторони протекціонізму, зростає добробут робітників, покращується розрахунковий баланс» [2, с. 48–53]. Надалі обґрунтуванням необхідності залучення іноземних інвестицій та впровадження новітніх технологій у промисловості займалися О. Зак, М. Соболев та А. Фінн-Єнотаєвський, які спробували проаналізувати вплив міжнародного техніко-технологічного співробітництва на розвиток окремих галузей економіки. Наприкінці ХІХ ст. на державному та науковому рівнях точилась активна дискусія щодо форм та методів міжнародної співпраці, щодо темпів розвитку економіки, необхідності комплексного підходу до вирішення справи, можливості та доцільності застосування зарубіжних технологій у справі модернізації господарства. С. Вітте у доповідній записці цареві в 1900 р. пояснював негативне ставлення до надходження зарубіжних капіталів вузьконаціональністю поглядів на інтереси країни, неприйняттям всього нового і чужого [3, с. 200–212]. Зволікання з розбудовою промисловості проголошувалось ним фатальною історичною помилкою. Подальше існування Російської імперії як великої держави було прямо поставлене головою Ради міністрів у залежність від успіхів міжнародного економічного співробітництва.

М. Туган-Барановський, А. Ісаєв, П. Струве та І. Янжул бачили в міжнародному техніко-технологічному співробітництві основне джерело та стимул промислового розвитку окремих галузей, регіонів і господарства в цілому. Так, академік І. Янжул розглядав залучення іноземних технологій до Російської імперії як перемогу прогресу [25, с. 1]. М. Туган-Барановський вважав, що «чим енергійніше буде надходити іноземний капітал, тим швидше ми вийдемо із теперішнього

стану перевищення попиту на продукти капіталістичної промисловості у порівнянні з їх пропозицією. Наш ринок занадто мало використаний капіталізмом і тому побоюватись хронічного перевиробництва, яке свого часу сильно сколихнуло західноєвропейські ринки, немає ніяких підстав» [21, с. 287–288]. Тож вчений обґрунтував безпідставність побоювань, що надмірний приплив іноземних інвестицій призведе до кризи перевиробництва.

Швидкий розвиток індустрії протягом останнього десятиріччя ХІХ ст. не був для науковця дивним, бо Російська імперія була вельми привабливою країною для розвитку капіталістичної промисловості. Серед головних економічних переваг М. Туган-Барановський виділяв такі: «Величезні поклади мінеральних багатств; значна територія, слабо заселена і з великим потенціалом до внутрішньої колонізації; багаточисельне населення, що швидко переходить від натурального до грошового господарства; замкнутий митною системою ринок, що мало доступний для капіталістичної промисловості, чого не має жодна капіталістична країна Західної Європи» [21, с. 295–296]. Вчений не вбачав у іноземному підприємстві ніякої загрози, адже вітчизняні робітники працюючи на сучасних заводах мали поступово перейняти капіталістичну культуру та скласти повноцінну конкуренцію іноземним підприємцям.

В. Воронцов у своїй праці «Судьбы капитализма в России» [6] писав, що в останній третині ХІХ ст. був зроблений грандіозний намір спрямувати розвиток імперії капіталістичним шляхом завдяки швидкій індустріалізації, що була забезпечена митним протекціонізмом, державним фінансуванням розбудови залізничної мережі, активним імпортом передових машин та технологій. Вчений зробив спробу охарактеризувати господарський розвиток імперії з позиції теорії переваг економічного відставання: «Історичні особливості розвитку крупної промисловості в Російській імперії полягають у тому, що вона розвивається у той час, коли інші країни досягли вже високого ступеня розвитку. Тож є можливість скористатись усіма формами, що були апробовані на Заході, не переходячи крок за кроком з однієї

сходинки на іншу, тобто є можливість розвиватись досить швидко» [6, с. 14–15].

В. Вітчевський як причини, що перешкождали капіталістичному розвитку економіки, називав відсутність у державі головних складових промислової діяльності у вигляді технічних знань, кваліфікованої робочої сили та допоміжних індустріальних засобів. Тому доводилось широко використовувати допомогу інших країн [4, с. 82]. А. Суботін наполягав на залученні іноземних капіталів та технологій, без яких промисловість і сільське господарство неминуче виявилися б не тільки відрізані від нових ринків збуту, а й розвиток внутрішнього виробництва з власних же матеріалів виявився б паралізованим під тиском промисловості та сільського господарства інших держав, забезпечених капіталами і більшою продуктивністю [18, с. 17–22]. Отже без залучення та імплементації передових технологій, на думку вчених, вітчизняній індустрії важко було б забезпечити високу продуктивність виробництва та належну якість товарів і скласти конкуренцію зарубіжним компаніям.

Разом з тим І. Озеров переконливо обґрунтовував з економічної та фінансової точки зору необхідність і стимулюючий ефект економічної співпраці із Заходом, не заперечуючи корисності у тому числі й державних позик. Він, як і Д. Менделєєв, наголошував на необхідності прискорення процесу промислово-капіталістичного розвитку, доцільності системного вкладання капіталів для пропорційного розвитку індустрії, транспортної мережі, сільського господарства, для підйому купівельної спроможності та підприємливості населення, для розвитку фінансових інститутів [17, с. 119]. І. Озеров закликав звернути увагу на американський грошовий ринок, що динамічно розвивався, на його переваги в порівнянні з традиційними ринками – німецьким і французьким.

П. Мігулін підтримував надходження інвестицій до країни, звертаючи при цьому увагу на необхідність продуктивного використання власних капіталів, що були накопичені в комерційних банках. Він зауважував, що «перехід заводів в руки, більш здібні до управління, нехай навіть й іноземні, покінчить

з анархічною вотчинно-посесійною системою володінь фабриками» [14, с. 152]. Вчений був переконаний, що іноземні капітали допоможуть зменшити дефіцит вільних грошових коштів та наполягав на їх великому значенні для розвитку продуктивних сил. Підкреслюючи особливу роль міжнародного економічного співробітництва у процесі розвитку ринкових відносин, П. Мігулін наголошував на тому, що «штучно залучений іноземний капітал шляхом державних та гарантованих державою позик створив всередині країни нові підприємства, дав роботу старим, збільшив заробітки населення, підвищив його продуктивні сили, розширив податкові надходження, особливо непрямі» [14, с. 27]. У доповіді Загальним зборам членів Російсько-Англійської Торгової Палати П. Мігулін, аналізуючи джерела, форми та сфери використання іноземного капіталу, відзначав: «Без припливу іноземного капіталу навіть слабкий розвиток промисловості був би неможливим» [15, с. 115–116]. В. Літвінов-Фалінський у своїй книзі «Наше экономическое положение и задачи будущего» [12] обґрунтовував необхідність залучення в країну капіталів низькою товарністю та продуктивністю сільського господарства. У полеміці з К. Головіним, який в своїй праці «Наша финансовая политика и задачи будущего» охарактеризував іноземні капітали як «чужу силу, спроможну негативно вплинути на хід наших справ» [8, с. 74], доводив зацікавленість іноземних інвесторів у стабільності економічного та політичного ладу імперії.

Разом з тим у науковій літературі кінця XIX – початку XX ст. були діаметрально протилежні погляди щодо шляхів економічного розвитку країни та подолання нею відсталості. Проти залучення іноземних підприємців та надання їм пільгових умов господарської діяльності виступав відомий економіст Л. Воронов, який вважав їх винними в хижацькій експлуатації природних багатств країни та її населення. Вчений стверджував, що «більшість іноземних підприємств відрізняється спекулятивним характером. Вони розраховують на отримання високооплачуваних казенних замовлень і взагалі на високі ціни на продукцію, яку вони виробляють. Ці підприємства погано вит-

---

римують навіть невеликі коливання цін і замість здешевлення товарів клопочуть про видачу вивізних премій для штучного підвищення цін» [5, с. 53–54]. Більш безпечною формою для інтересів країни вчений вважав зовнішні грошові запозичення.

Досить критично до міжнародного економічного співробітництва ставилися А. Антонович, В. Желєзнов, П. Фомін. Так, А. Антонович зазначав, що «іноземні капітали надзвичайно шкідливі. Ними не пожвавлюється національна промисловість, а пригнічується» [1, с. 580]. Разом з тим вчений наголошував на наявності в країні значного обсягу землі та робочої сили, які повинні стати активними чинниками розвитку власного підприємництва, тож потреба в залученні іноземних підприємців мала відпасти. П. Фомін вважав Російську імперію, та Україну як її складову, колоніальним ринком для західноєвропейських держав: «Іноземні підприємці, використовуючи ресурси, лише пригнічували розвиток вітчизняного підприємництва» [23, с. 107]. В. Желєзнов, розглядаючи протекціоністську митну політику російської держави, вказував на хибний принцип її побудови. Від максимально високих митних ставок уряд мав паралельно із розвитком вітчизняної індустрії, поступово їх знижувати для посилення конкуренції на ринку. Натомість Міністерство фінансів їх тільки збільшувало, покращуючи і так сприятливі умови для розвитку іноземного підприємництва. За таких умов «місцева індустрія, що позбавлена важливого стимулу до введення технічних новинок поступово деградує... Отже, замість бажаного прогресивного розвитку вітчизняної промисловості, настає повний застій», – писав В. Желєзнов [10, с. 359]. Отже, вчені вже наприкінці XIX ст. наголошували на тому, що залучення іноземних капіталів не призводить автоматично до технічного прогресу та економічного зростання.

Відомий вчений-публіцист В. Гурко вважав, що іноземці тільки експлуатують ресурси, не вносячи в економіку якогось відчутного вкладу. Він полемізував з тими, хто вказував на роль іноземного капіталу в господарському піднесенні Англії та США. Згідно з позицією вченого, у випадку з цими країнами можна говорити про прибуття не стільки самих капіталів, скіль-

---

ки їх власників. До Російської імперії ж течуть капітали, що прибули «на заробітки». «З їхньою допомогою, – вважає В. Гурко, – іноземні ділки отримують з країни надприбутки, які неможливо отримати в цей самий час на батьківщині. Як тільки умови зрівнюються, прибуток зменшується. При цьому навіть крах підприємства не завжди дозволяє повернути цей прибуток країні перебування. Це можливо лише тоді, коли до настання промислової кризи підприємства пережили кілька сприятливих років, протягом яких встигли, у вигляді прибутку, повернути акціонерам весь вкладений у них капітал» [9, с. 48–51]. Таким чином іноземний капітал, як свідчить досвід, може слугувати не лише в якості каталізатора технічного прогресу, а й навпаки, бути причиною уповільнення економічного зростання.

Головним ворогом Російської імперії, незважаючи на всі позитиви від технічного переоснащення вітчизняної індустрії, називав іноземний капітал відомий публіцист, економіст О. Щербатов. На думку вченого, самостійність держави була тільки вдаваною, тож він передбачав перехід вітчизняної промисловості в руки іноземців, а місцевому населенню відводив роль чорноробів та дрібних службовців.

На суперечливих наслідках державної промислової політики вчені також акцентували свою увагу. Так, на думку Л. Тихомирова інтенсивне економічне співробітництво відбувалося в умовах протекціонізму, начебто покликано охороняти інтереси місцевої промисловості, а насправді такого, що підтримує прибулих іноземців: «Якщо раніше іноземний капітал повинен був боротися своїми товарами проти наших мит, то тепер він сам потрапляє під їх захист, – писав Л. Тихомиров» [19, с. 50]. З іншого боку притік не лише капіталів, а й самих організаторів нових підприємств був важливим з точки зору переймання ділової етики, можливості використання бізнес-зв'язків із фінансово-промисловими групами країн Заходу.

Наукову спільноту також турбувало питання пасивного торгового балансу держави. Зокрема, цією проблемою спеціально займався А. Череп-Спиридович, який описав процес захоплення внутрішнього ринку іноземними товарами, не бе-

---

ручи до уваги відставання вітчизняного виробника від іноземного (об'єктивні умови), але критикуючи саму економічну стратегію уряду. «Ми знаємо, – говорив А. Череп-Спиридович, – який рівень безробіття, знаємо і те, якою багатою на природні мінерали є наша країна; ми ж випикуємо в іноземців на 23 млн руб. дешевих металів, на 27,5 млн руб. виробів з простих металів і на 80 млн – машин» [24, с. 26–27]. Вчений пропонував зменшити імпорт іноземних товарів і вимагав платити за якісні вітчизняні товари такі ж ціни, які платять за іноземні. Він ставив за приклад США, що бойкотували та витісняли японські товари. Вчений радив також вчитися й у Болгарії, яка на початку ХХ ст. запровадила закон, що наказував усім державним чиновникам задовольнятися тільки продуктами вітчизняного виробництва. Позитивно оцінювалося ним і введення болгарським урядом заборонних мит на іноземні товари [24, с. 15]. Тож вчений пропонував не лише залучати іноземні капітали, але й використовувати зарубіжний досвід промислової та фінансової політики задля розвитку індустрії.

У зв'язку з розгортанням міжнародної торгівлі досить гостро постала проблема сировинної орієнтації вітчизняного експорту. М. Меншиков звернув увагу на те, що обмін сировини на фабрикат майже рівносильний обміну капіталу на відсотки [13, с. 350]. На його думку в імперії на початку ХХ ст. відбувалося придушення національного виробника, позбавленого можливості розвиватися в умовах конкуренції з кращими товарами. Деякі представники політичної та наукової спільноти початку ХХ ст. пропонували конкретні заходи щодо зменшення темпів та обмеження форм залучення іноземних капіталів і підприємців, протидії економічній експансії західних держав та компаній. При розгляді цих заходів варто виділити два доволі жорстких проекти М. Меншикова та Л. Тихомирова, які передбачали автаркізацію економіки, розвиток країни в замкнутому, економічно самодостатньому просторі. Замкнутість, з точки зору М. Меншикова, дає національному багатству регулятивне значення – воно не витрачається і в загальній сумі тільки накопичується [13, с. 351–356]. Разом з тим замкнутий розвиток гос-

---

подарства міг призвести до ще більшого відставання вітчизняної індустрії.

Л. Тихомиров теж був прихильником максимально можливої автаркії, що ґрунтується на гармонійній взаємодії всіх територій країни та її продуктивних сил: видобувних і обробних. Згідно з його переконаннями, завдання гармонійної економіки полягає в тому, щоб «усі галузі природних багатств не лежали марно, а енергійно розроблялися і перероблялися своєю ж фабрично-заводською промисловістю» [20, с. 290]. Вчений хотів, щоб промисловість орієнтувалась на внутрішній ринок, добуваючи все необхідне для країни і переробляючи його на національних фабриках і заводах. При автаркії «нація досягає не тільки найвищого економічного забезпечення, але веде і найбільш благородне економічне існування», – зазначав Л. Тихомиров [20, с. 291]. Але така стратегія мала би право на підтримку в разі вже розвиненої видобувної та обробної промисловості, а не на етапі формування цих галузей економіки та за умов низького рівня внутрішніх накопичень капіталів.

Вчені другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у своїх працях також приділяли увагу взаємозв'язку між розвитком акціонерного підприємництва та монополізацією промисловості. На думку М. Назаревського, акціонерне підприємство, ведучи до створення синдикатів і трестів, разом з тим вносило зміни у процеси виробництва та споживання. Тож вчений назвав цю нову фазу розвитку капіталізму колективно-капіталістичною. Стимулом для розвитку капіталістичного устрою є концентрація виробництва, тоді як на межі ХІХ–ХХ ст. спостерігалась консолідація (синдикування) та комбінація, що були близькими до першого за результатами, однак відрізнялись за формою та змістом: «Якщо в умовах капіталізму жорства конкурентна боротьба, стихійне поглинання одне одним, то у другому випадку союз та єднання, планомірна організація рівних... Відповідно змінюється й сама форма підприємства, з одноосібного воно перетворюється в колективне», – писав М. Назаревський [16, с. 8]. Отже, до числа переваг, що принесли трести і синдикати,

---

вчений зараховував можливість значного поліпшення технічних умов виробництва, доступну завдяки акумуляції капіталу у великих акціонерних підприємствах. Одночасно М. Назаревський зазначав, що синдикати не завжди прагнули до поліпшення техніки та зниження витрат виробництва і результатом діяльності таких об'єднань була затримка в технічному прогресі.

Теза про планомірність, яку привносять в економічний процес монополії мала серед економістів початку ХХ ст. як прихильників, так і противників. Прихильники ідеї поширення підприємницьких об'єднань стверджували, що збільшення числа акціонерних товариств веде до демократизації капіталу, адже випуск акцій дрібної купюри дає можливість населенню брати участь у доходах акціонерних підприємств. Процес «демократизації капіталу» шляхом створення акціонерних підприємств був відображений у роботах багатьох економістів досліджуваного періоду. Зокрема С. Фармаковський у своєму дослідженні «Синдикатные этюды» писав, що з погляду «індустріалізації психології країни» випуск акцій дрібної купюри надзвичайно вигідний, бо пов'язує інтереси маси власників дивідендних паперів з інтересами промисловості, в результаті чого знижується протиставлення інтересів населення інтересам промисловості» [22, с. 27]. Отже вчений розумів, що врахування інтересів робітників, дрібних акціонерів, і власників великих підприємств може забезпечити гармонійний розвиток економіки.

Залучення широких верств населення до участі в процесах індустріальних перетворень через продаж акцій було не єдиною формою «індустріалізації психології». Йшлося про перебудову суспільної свідомості, зміну стереотипів мислення та поведінки, включення в систему нових економічних і соціальних відносин. У науковій літературі, присвяченій проблемам промислового розвитку, порушувалися питання суперечливого характеру взаємозв'язку технологічних, економічних і соціальних змін у суспільстві, визначення

внутрішніх інституційних бар'єрів технологічних та організаційно-економічних запозичень.

Висновки. У системі наукових поглядів вітчизняних учених-економістів отримали теоретичне відображення та ґрунтовне політико-економічне розроблення питання шляхів модернізації господарства, заходів індустріальної політики уряду, масштабів і конкретних форм залучення міжнародного економічного співробітництва, обґрунтування необхідності запозичення закордонних технологічних досягнень і підприємницького досвіду та їхньої адаптації до вітчизняних умов (Б. Брандт, В. Вітчевський, В. Воронцов, С. Вітте, А. Ісаєв, В. Каразін, І. Озеров, М. Соколов, П. Струве, М. Туган-Барановський, А. Фінн-Єнотаєвський, І. Янжул). На теоретичному рівні був проведений аналіз нових явищ економічного розвитку, пов'язаних з індустріальними та ринковими перетвореннями господарства (В. Желєзнов, П. Соколов), «індустріалізацією психології країни» (С. Фармаковський), колективно-капіталістичною фазою розвитку капіталізму (М. Назаревський).

1. Антонович А.Я. Курс политической экономии: Лекции, читанные в университете Св. Владимира / А.Я. Антонович. – К. : Univ. тип., 1886. – 654 с.
2. Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы и их влияние на экономическое развитие страны : в 3 ч. / Б.Ф. Брандт. – Ч. 1 : Теоретические основания: Опыт иностранных государств. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1898. – 328 с.
3. Витте С.Ю. Всеподданнейший доклад министра финансов о положении нашей промышленности. Февраль 1900 г. / С.Ю. Витте – государственный деятель, реформатор, экономист (К столетию со дня рождения): в 2 ч. / [отв. ред. Н.К. Фигуровская, А.Д. Степанский]. – Ч. 2. – М. : Институт экономики РАН, 1999. – С. 200–212.
4. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / В. Витчевский ; [пер. с нем. А. Брауде]. – СПб. : Изд. Д.А. Казлицына и Ю.Д. Филипова, 1909. – 362 с.

5. *Воронов Л.Н.* Иностранные капиталы в России / Л. Воронов. – М. : Унив. тип-я, 1901. – 96 с.
6. *Воронцов В.П.* Судьбы капитализма в России / В.П. Воронцов. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1882. – 312 с.
7. *Воронцов В.П.* Судьба капиталистической России : Экономические очерки России / В.П. Воронцов. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1907. – 220 с.
8. *Головин К.Ф.* Наша финансовая политика и задачи будущего, 1887–1898 гг. / К.Ф. Головин. – СПб. : Тип. Чичинадзе, 1899. – 261 с.
9. *Гурко В.И.* Наше государственное и народное хозяйство / В.И. Гурко. – СПб. : Тип. Мирный труд, 1909. – 243 с.
10. *Железнов В.Я.* Очерки политической экономии / В.Я. Железнов. – 6-е изд. – М. : Тип. И.Д. Сытина, 1908. – 858 с.
11. *Каразин В.Н.* Сочинения, письма и бумаги / [под. ред. Д.И. Багалия]. – Х. : Тип. М. Зильберберг и сыновья, 1910. – 926 с.
12. *Литвинов-Фалинский В.П.* Наше экономическое положение и задачи будущего / В.П. Литвинов-Фалинский. – СПб. : Тип. В.Ф. Киршбаума, 1908. – 149 с.
13. *Меньшиков М.О.* Замкнутое богатство / М.О. Меньшиков // Экономика русской цивилизации. – М. : Родник, 1995. – С. 348–358.
14. *Мигулин П.П.* Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы (1893–1902) / П.П. Мигулин. – Х. : Типо-литография «Печатное дело», 1903. – 360 с.
15. *Мигулин П.П.* Иностранные капиталы в России / П.П. Мигулин. – Вестник Российско-Американской Торговой Палаты. – 1913. – № 3. – С. 113–123.
16. *Назаревский М.И.* Очерки по истории и теории коллективно-капиталистического хозяйства: синдикаты, тресты и комбинированные предприятия / М.И. Назаревский. – М. : Тип. А. Левенсона, 1912. – 364 с.
17. *Озеров И.Х.* На новый путь! К экономическому освобождению России / И.Х. Озеров. – М. : Тип. А.И. Мамонтова, 1915. – 336 с.
18. *Субботин А.П.* Основы промышленного кредита в России / А.П. Субботин. – СПб., 1903. – 44 с.
19. *Тихомиров Л.А.* Вопросы экономической политики / Л.А. Тихомиров. – М., 1900. – 83 с.

20. *Тихомиров Л.А.* Монархическая государственность / Л.А. Тихомиров. – М. : Университетская типография на Страстном бульваре, 1905. – 338 с.
21. *Туган-Барановский М.И.* Русская фабрика / М.И. Туган-Барановский. – М.-Л. : Государственное социально-экономическое издательство, 1934. – 436 с.
22. *Фармаковский С.П.* Синдикатские этюды / С.П. Фармаковский. – СПб. : Типо-литография «Якорь», 1908. – 148 с.
23. *Фомин П.И.* Очерки экономического описания России / П.И. Фомин. – Х. : Тип. Б.Г. Бенгис, 1914. – 181 с.
24. *Череп-Спиридович А.И.* Как нам избавить Россию от экономического и политического рабства / А.И. Череп-Спиридович. – СПб., 1911. – 88 с.
25. *Янжул И.И.* Ни себе, ни другим / И.И. Янжул // Русь. – 1898. – № 169. – 13 декабря. – С. 1–2.

Транслітерований список джерел

1. *Antonovich A.Ya.* Kurs politicheskoi ekonomii: Lektsii, chitanye v universitete Sv. Vladimira / A.Ya. Antonovich. – K. : Univ. tip., 1886. – 654 s. [in Russian]
2. *Brandt B.F.* Inostrannye kapitaly i ikh vliyanie na ekonomicheskoe razvitie strany : v 3 ch. / B.F. Brandt. – Ch. 1 : Teoreticheskie osnovaniya: Opyt inostrannykh gosudarstv. – SPb. : Tip. V. Kirshbauma, 1898. – 328 s. [in Russian]
3. *Vitte S.Yu.* Vsepoddanneishii doklad ministra finansov o polozhenii nashei promyshlennosti. Fevral' 1900 g. / S.Yu. Vitte – gosudarstvennyi deyatel, reformator, ekonomist (K stopyatide-syatiletiyu so dnya rozhdeniya): v 2 ch. / [otv. red. N.K. Figurovskaya, A.D. Stepanskii]. – Ch. 2. – M. : Institut ekonomiki RAN, 1999. – S. 200–212. [in Russian]
4. *Vitchevskii V.* Torgovaya, tamozhennaya i promyshlennaya politika Rossii so vremen Petra Velikogo do nashikh dnei / V. Vitchevskii ; [per. s nem. A. Braude]. – SPb. : Izd. D.A. Kazitsyna i Yu.D. Filipova, 1909. – 362 s. [in Russian]
5. *Voronov L.N.* Inostrannye kapitaly v Rossii / L. Voronov. – M. : Univ. tip-ya, 1901. – 96 s. [in Russian]
6. *Vorontsov V.P.* Sud'by kapitalizma v Rossii / V.P. Vorontsov. – SPb. : Tip. M. Stasyulevicha, 1882. – 312 s. [in Russian]

-
7. *Vorontsov V.P.* Sud'ba kapitalisticheskoi Rossii : Ekonomicheskie ocherki Rossii / V.P. Vorontsov. – SPb. : Tip. M.M. Stasyulevicha, 1907. – 220 s. [in Russian]
  8. *Golovin K.F.* Nasha finansovaya politika i zadachi budushchego, 1887–1898 gg. / K.F. Golovin. – SPb. : Tip. Chichinadze, 1899. – 261 s. [in Russian]
  9. *Gurko V.I.* Nashe gosudarstvennoe i narodnoe khozyaistvo / V.I. Gurko. – SPb. : Tip. Mirnyi trud, 1909. – 243 s. [in Russian]
  10. *Zheleznov V.Ya.* Ocherki politicheskoi ekonomii / V.Ya. Zheleznov. – 6-e izd. – M. : Tip. I.D. Sytina, 1908. – 858 s. [in Russian]
  11. *Karazin V.N.* Sochineniya, pis'ma i bumagi / [pod. red. D.I. Bagaliya]. – Kh. : Tip. M. Zil'berberg i synov'ya, 1910. – 926 s. [in Russian]
  12. *Litvinov-Falinskii V.P.* Nashe ekonomicheskoe polozhenie i zadachi budushchego / V.P. Litvinov-Falinskii. – SPb. : Tip. V.F. Kirshbauma, 1908. – 149 c. [in Russian]
  13. *Menshikov M.O.* Zamknuotoe bogatstvo / M.O. Menshikov // Ekonomika russkoi tsivilizatsii. – M. : Rodnik, 1995. – S.348–358. [in Russian]
  14. *Migulin P.P.* Nasha noveishaya zheleznodorozhnaya politika i zheleznodorozhnye zaimy (1893–1902) / P.P. Migulin. – Kh. : Tipolitografiya «Pечатnoe delo», 1903. – 360 s. [in Russian]
  15. *Migulin P.P.* Inostrannye kapitaly v Rossii / P.P. Migulin. – Vestnik Rossiisko-Amerikanskoi Torgovoi Palaty. – 1913. – № 3. – S. 113–123. [in Russian]
  16. *Nazarevskii M.I.* Ocherki po istorii i teorii kollektivno-kapitalisticheskogo khozyaistva: sindikaty, tresty i kombinirovannye predpriyatiya / M.I. Nazarevskii. – M. : Tip. A. Levensona, 1912. – 364 s. [in Russian]
  17. *Ozerov I.Kh.* Na novyi put! K ekonomicheskomu osvobozhdeniyu Rossii / I.Kh. Ozerov. – M. : Tip. A.I. Mamontova, 1915. – 336 s. [in Russian]
  18. *Subbotin A.P.* Osnovy promyshlennogo kredita v Rossii / A.P. Subbotin. – SPb., 1903. – 44 s. [in Russian]
  19. *Tikhomirov L.A.* Voprosy ekonomicheskoi politiki / L.A. Tikhomirov. – M., 1900. – 83 s. [in Russian]
  20. *Tikhomirov L.A.* Monarkhicheskaya gosudarstvennost / L.A. Tikhomirov. – M. : Universitetskaya tipografiya na Strastnom bul'vare, 1905. – 338 s. [in Russian]

-
21. *Tugan-Baranovskii M.I.* Russkaya fabrika / M.I. Tugan-Baranovskii. – M.-L. : Gosudarstvennoe sotsial'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo, 1934. – 436 s. [in Russian]
  22. *Farmakovskii S.P.* Sindikatskie etyudy / S.P. Farmakovskii. – SPb. : Tipo-litografiya «Yakor», 1908. – 148 s. [in Russian]
  23. *Fomin P.I.* Ocherki ekonomicheskogo opisaniya Rossii / P.I. Fomin. – Kh. : Tip. B.G. Bengis, 1914. – 181 s. [in Russian]
  24. *Cherep-Spiridovich A.I.* Kak nam izbavit' Rossiyu ot ekonomicheskogo i politicheskogo rabstva / A.I. Cherep-Spiridovich. – SPb., 1911. – 88 s. [in Russian]
  25. *Yanzhul I.I.* Ni sebe, ni drugim / I.I. Yanzhul // Rus'. – 1898. – № 169. – 13 dekabrya. – S. 1–2. [in Russian]

Одержано 15.04.2013.